

عزاداری و عقلانیت

سیدمحمد اکبریان*

مقدمه

اصل عزاداری برای رفتگان و عزیزان خواه به مرگ طبیعی از دنیا رفته، یا کشته شده باشند، در تمام فرهنگ‌ها و ملت‌ها و از جمله در فرهنگ اسلامی وجود دارد و مورد تأیید است. عزاداری‌ها برای رفتگان و کشتگان، غالباً برخاسته از احساسات انسانی است؛ اما در مورد شخصیت شهید بزرگ اسلام، امام حسین علیه السلام فقط یک موضوع احساسی نیست. اگر چه این شهادت ۱۴۰۰ سال پیش به وقوع پیوسته است، اما افزون بر مظلومیت خاص آن حضرت در این واقعه، ابعاد مختلف این مسأله سبب شده تا سوگواری برای آن حضرت از مرز احساس و عواطف فراتر برود و با عقلانیت مورد تأیید و پشتیبانی قرار گیرد. وجود دو عنصر احساس و عقلانیت در آن، موجب شده است تا این حادثه همچنان زنده و زندگی بخش باشد.

چیستی عقلانیت

در هیچ آیینی همانند آیین اسلام و در هیچ کتاب آسمانی مانند قرآن، بر تعقل و عقل تأکید نشده است. با صرف نظر از واژه «فکر» و مشتقات آن یا الفاظ مشابه، فقط ۴۹ بار از مشتقات «عقل» استفاده، و همه این مشتقات به صورت فعل مانند «تعقلون»، «یتعقلون»، «یعقلها»، «نعقل»، و «عقلوه» استعمال شده‌اند. امام صادق علیه السلام فرموده است: «إِنَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّةً ظَاهِرَةً وَ حُجَّةً بَاطِنَةً فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَ الْأَنْبِيَاءُ وَ الْأَيِّمَةُ عليه السلام وَ

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُمُولُ؛^۱ خداوند بر مردم دو حجت دارد: حجت آشکار (بیرونی) و حجت پنهان (درونی). حجت آشکار، پیامبران و امامان علیهم السلام هستند و حجت درونی، عقل انسان است».

انقلاب امام حسین علیه السلام نیز بر محور دین اسلام و قرآن بود. بنابراین نه تنها نمی تواند بر خلاف عقلانیت باشد؛ بلکه اصل و اساس آن بر محور عقلانیت و معرفت است؛ چنان که در زیارت امام حسین علیه السلام می خوانیم: «بَدَلْ مُهْجَتَهُ فِيكَ لَيْسَتْ تَقْدَرُ عَبَادَكَ مِنَ الضَّلَالَةِ وَالْجَهَالَةِ».^۲ آن حضرت جان خود را برای نجات انسانها از گمراهی و نادانی فدا کرد. بنابراین رشد عقلانی انسانها و آگاهی و نجات از گمراهی، هدف قیام او بوده است. در این صورت عزاداری ما برای پاسداشت و زنده نگه داشتن آن نیز باید با عقلانیت و معرفت همراه باشد تا با نهضت حسینی سازگاری و تناسب داشته باشد.

هنگامی که از عقلانیت سخن می گوئیم، مقصود عقل مادی گرایانه، محاسبه گر و سودجویانه که امروزه در جهان غرب تبلیغ می شود، نیست. عزاداری با این همه گستردگی و شور در جهان تشیع و اسلام برای کسی که ۱۴۰۰ سال پیش کشته شده است، از نظر عقلانیت مادی گرایانه غربی صحیح نیست. از نظر عقلانیت مادی، سیاه پوش کردن شهر و به سر و سینه زدن که عمومی ترین نماد عزاداری است و نیز اشک ریختن و مانند آن غیرعقلانی و موجب جریحه دار کردن عواطف و سلب آرامش روان انسانهاست. نگاه مادی گرای غربی، حتی اصل قیام و انقلاب حسینی را غیرعقلانی می داند؛ زیرا معیار آنها فقط سود مادی است و از معنویت و آثار معنوی عزاداری بر روح و جان انسانها و حتی از آثار دنیوی قیام امام حسین علیه السلام در اجرای عدالت و حق خواهی و نجات انسانها یا برکات عزاداریها در زندگی دنیوی بی خبرند. بنابراین مقصود، عقلانیت مؤمنانه است که مورد تأیید اسلام می باشد؛ عقلانیتی که از سوی خداوند به عنوان حجت درونی در انسان به ودیعه نهاده شده، با احساس و عواطف و آرامش روان انسانها همسو بوده و آنها را نادیده نمی گیرد. عقلانیت در این مقاله در دو محور بررسی می شود: عقلانیت در خود عزاداری و

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ *الکافی*؛ ج ۱، ص ۱۶.

۲. محمد بن محمد مفید؛ *مناسک المزار*؛ ص ۱۰۸.

عقلانیت در شیوه، روش و اهداف عزاداری که مربوط به وظیفه ما در بزرگداشت این حادثه بزرگ می‌شود.

الف) عقلانیت عزاداری

واژه عزاداری و سوگواری، واژه‌ای آیینی و نشان‌دهنده رفتار و مراسم خاصی است که هنگام وارد شدن مصیبت انجام می‌شود و قالب‌ها و نمادهای مختلفی، مانند روضه، شعر، مرثیه، دسته‌جات عزاداری و سینه زدن و ... دارد. عزاداری برای امام حسین علیه السلام هم در روایات و سنت دینی ما ریشه دارد و هم از آیات قرآن استنباط می‌شود. قرآن، روایات دینی، سیره و سنت بزرگان دین چیزی را بیان می‌کنند که مطابق با عقل باشد و چیزی که مخالف با عقلانیت باشد، یا از عقلانیت برخوردار نباشد، مورد تأیید دین اسلام نیست. افزون بر روایات دینی و سنت و سیره پیشوایان و بزرگان دین، عقل انسان نیز کاملاً آن را تأیید می‌کند.

عزاداری بر امام حسین علیه السلام نه تنها مکتب اسلام و تشیع را زنده نگه می‌دارد؛ بلکه روحیه مبارزه با ظلم و ایستادگی و مقاومت در مقابل با فشار و سخت‌گیری سیاسی، اقتصادی، نظامی و فرهنگی دشمنان اسلام و متجاوزان به میهن را در میان امت اسلامی باقی و پایدار نگه می‌دارد. در واقع عزاداری، نشان‌دهنده قدردانی از کسانی است که جان خود را برای نجات بشریت و جلوگیری از گمراهی مسلمانان و حفظ دین اسلام فدا کرده‌اند. درس‌های کربلا، مانند ادب، شجاعت، مردانگی، وفای به عهد، بندگی و عبادت خدا، حتی در میدان نبرد، تسلیم‌ناپذیری در مقابل ظلم و ... بر عقلانی بودن پاسداشت کربلا و عزاداری بر امام حسین علیه السلام دلالت دارد. در حقیقت عزاداری، تبلور عملی فریضه تولی و تبری است.

ب) عقلانیت در عزاداری

آنچه برای ما به عنوان یک عزادار اهمیت بیشتر دارد، استفاده از روش، هدف و ابزارهای عقلانی در عزاداری است. عقلانیت در عملکرد و رفتار ما در عزاداری‌ها،

۱. مانند آیه مبارکه: «وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ؛ و آن کس که بزرگداشت شعائر الهی کند، آن از تقوای قلب است». حج: ۳۲.

می‌تواند مهر تأیید و دلیلی بر عقلانیت عزاداری نیز باشد. بررسی این موضوع چندین مسأله را در خود جای می‌دهد.

۱. عقلانیت در اهداف عزاداری

اهداف ما در عزاداری باید در راستای همان چیزی باشد که هدف امام حسین علیه السلام در قیامش بوده است، یا هدف امامان معصوم علیهم السلام در برپایی مجالس عزاست. اگرچه اهداف بسیاری، مانند مبارزه با ظلم، بیداری انسان‌ها، احیای دین، جلوگیری از تحریف دین، امر به معروف و نهی از منکر، مخالفت با جایگزینی سلطنت به جای خلافت، برپایی عدالت و ... برای قیام عاشورا ذکر شده است؛ اما محور تمام اهداف، قیام برای خدا و حفظ دین اسلام بود.^۱ امامان معصوم علیهم السلام نیز با برپایی مجالس عزای کوشیده‌اند تا با زنده نگه داشتن یاد امام حسین علیه السلام و قیامش، اهدافش که هدف تمام ائمه علیهم السلام نیز بوده است، زنده بماند. امام باقر علیه السلام هدف از اجتماعات در عزاداری را چنین بیان کرده است: «فَإِنَّ فِي اجْتِمَاعِكُمْ وَمَذَاكِرَتِكُمْ إِحْيَاؤَنَا؛^۲ اجتماع (مجالس) و سخنان شما، احیا و زنده کردن ماست». احیای نام و یاد و اهداف ائمه علیهم السلام نیز احیای دین است.

برای آن که مجالس عزاداری هماهنگ با همان هدف امام حسین علیه السلام باشد، باید همانند آن حضرت بود؛ چنان که قرآن نیز می‌فرماید: «قُلْ إِنَّمَا أَعْظَمُكُمْ بِوَاحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلِي وَفِرَادِي؛^۳ بگو من فقط به شما یک اندرز می‌دهم که دوتایی و به تنهایی برای خدا به پا خیزید». بنا بر این آیه شریفه، هدف انسان مسلمان در هر کاری که انجام می‌دهد، چه به تنهایی و چه با دیگران، باید کسب رضای خدا باشد. وقتی هدف الهی باشد، دیگر مکان عزاداری یا نام هیأت اهمیت ندارد.

عزاداری با هدف نمایش دادن خود، کسب شهرت، چشم و هم‌چشمی، یا هر هدف دیگری مانند آن‌ها، نه مورد تأیید دین است و نه عاقلان آن را تأیید می‌کنند. هدف

۱. علی بن موسی ابن طاووس؛ *التهوف علی قتلی الطفوف*؛ ص ۲۴: «وَعَلَى الْإِسْلَامِ السَّلَامُ إِذْ قَدْ بَلَّيْتَ الْأُمَّةَ

بِرَاعٍ مِثْلٍ يَزِيدُ؛ اگر امت پیامبر به مثل یزید دچار شوند، باید با اسلام وداع کرد».

۲. محمد بن حسن طوسی؛ *الامالی*؛ ص ۲۲۴.

۳. سبأ: ۶۴.

امام حسین علیه السلام دینی و عقلانی بود؛ بنابراین هدف عزادار نیز باید چنین باشد. وقتی هدف الهی باشد و از ابراز احساسات صرف خارج شود، اثرات و برکات آن به همه ابعاد زندگی عزادار تأثیر می‌گذارد و تمام روزهای عزادار را عاشورایی می‌کند. یکی از دلایل کم‌رنگ شدن تأثیر محرم بر احوال مؤمنان و شیعیان در روزها و ماه‌های دیگر سال، غلبه جنبه احساسی محرم و عقلانی نشدن آن است؛ زیرا وقتی فرد عزادار با عقل و اندیشه با آن مواجه شد، آن تأثیر پایدار می‌ماند؛ در حالی که احساسات در یک زمان برافروخته می‌شود و در زمان دیگر فروکش می‌کند.

۲. عقلانیت در انتخاب محتوا

محتوای عزاداری، نحوه مواجهه عزادار با عاشورا و قیام امام حسین علیه السلام را مشخص می‌کند. اگر محتوای عزاداری فقط بیان احساسات باشد، عاشورا و قیام کربلا برای عزادار در همان حد شور و احساس باقی می‌ماند. این در حالی است که اگر محتوای احساس با حماسه پیوند بخورد، قیام کربلا برای عزادار، حماسه‌ای احساسی می‌شود. غنی شدن محتوای عزاداری با معنویت حسینی، قیام عاشورا را برای فرد عزادار یک قیام معنوی می‌کند. محتواهای ظلم‌ستیزانه در عزاداری‌ها، روحیه مبارزه با ظلم و ستم را در فرد عزادار قوی می‌سازد.^۱ جمع شدن همه این محتواها در عزاداری، تأثیر کامل‌تری از حماسه کربلا در روح و جان عزاداران بر جای می‌گذارد.

عقلانیت در انتخاب محتوا موجب می‌شود که محتوای عزاداری در راستای اهدافی باشد که امام حسین علیه السلام در قیام خود داشته است. احیا و حفظ دین، مبارزه با ستم، امر به معروف و نهی از منکر، قیام برای خدا، شکوفایی عقل و خارج کردن انسان‌ها از گمراهی و... از اهداف قیام عاشورا بود. حق‌گرایی، کرامت انسانی، عزت‌مندی، ظلم‌ستیزی، وفاداری و محبت، رعایت حقوق انسان‌ها، رعایت ادب و احترام و انصاف، شجاعت و مردانگی و...، محتوای قیام کربلا بود. عزاداری‌ها باید این اهداف

۱. شهید مطهری رحمته الله علیه در این باره می‌فرماید: «رثا و مرثیه باید به شکلی باشد که در عین حال آن حس قهرمانی حسینی را در وجود ما تحریک و احیا کند. حسین بن علی علیه السلام یک سوژه بزرگ اجتماعی است. حسین بن علی علیه السلام در آن زمان یک سوژه بزرگ بود. هر کسی که می‌خواست در مقابل ظلم قیام کند، شعارش «یا لثارات الحسین» بود». مرتضی مطهری؛ مجموعه آثار؛ ج ۱۷، ص ۶۰.

و محتواها را محقق سازد.

متأسفانه برخی از عزاداری‌ها از این اهداف و محتوا فاصله گرفته، به صورت کارهای نمایشی و ظاهرسازی یا عادت‌های رفتاری در آمده و حتی گاه به افسانه و خرافات آغشته شده و به راه و روش‌های نادرست روی آورده است؛ به گونه‌ای که باید برای این نوع از عزاداری‌ها گریست. شهید مطهری علیه السلام با نقل برخی از این افسانه‌ها و تحریف‌های صورت گرفته در عزاداری‌ها می‌گوید: «پس بیاییم توبه کنیم، واقعاً باید توبه کنیم. بیاییم از این جنایت و خیانتی که نسبت به اباعبدالله الحسین علیه السلام و اصحاب بزرگوارش و یارانش و خاندانش مرتکب می‌شویم و همه افتخارات این‌ها را از میان می‌بریم، توبه کنیم و پس از این، طور دیگری باشیم که از این مکتب تربیتی استفاده کنیم».^۱

از سوی دیگر محتواهای ترویج کننده خرافات و جهالت، موجب وهن مذهب تشیع می‌شود که از نظر فقها حرام است. امام خمینی علیه السلام با اشاره بر نادرست بودن برخی کارها در عزاداری‌ها می‌فرماید: «باید بدانید که اگر بخواهید نهضت شما محفوظ بماند، باید این سنت‌ها را حفظ کنید. البته اگر چنانچه چیزهای ناروایی بوده است سابق و دست اشخاص بی‌اطلاع از مسائل اسلام بوده است، آن‌ها باید تصفیه بشود».^۲ آیت‌الله سیستانی در توصیه به واعظان و شاعران برای تبلیغ در ایام محرم و عزاداری می‌گوید:

در مجموع باید واعظان و مبلغان روی عوامل عقلانیت، خردمندی و اخلاق در گفته‌ها و سیره ائمه علیهم السلام تمرکز کنند و آن را به زبان آورند. شاعران نیز تلاش کنند قصاید خود در رابطه با اهل بیت علیهم السلام را شامل معانی عقلانی، یادآورنده، خردمندانه و دارای فضیلت کنند تا به رشد ذهن، تحکیم عقلانیت، بیداری وجدان، فعال‌سازی فطرت و افزایش توجه کمک کنند؛ چرا که این همان رویکرد مناسب برای نمایش سیره ائمه علیهم السلام و جانفشانی آن‌ها و آن چیزی است که بر سر آن‌ها آمد.^۳

۱. مرتضی مطهری؛ مجموعه آثار؛ ج ۱۷، ص ۹۷.

۲. سید روح‌الله موسوی خمینی؛ صحیفه نور؛ ج ۱۵، ص ۳۳۱.

۳. شفقنا؛ «توصیه‌های حضرت آیت‌الله سیستانی به خطیبان و واعظان در آستانه ماه محرم»؛

۳. عقلانیت در شیوه و ابزار عزاداری

یکی از باورهای اشتباه این است که وقتی هدف انسان خوب و درست باشد، استفاده از هر وسیله و ابزاری برای رسیدن به آن هدف، جایز است. ماکیاوله فیلسوف ایتالیایی در جمله معروفش که می‌گوید: «هدف، وسیله را توجیه می‌کند»، به شهریان توصیه می‌کند که برای رسیدن به اهداف خود، از هر وسیله‌ای استفاده کنند.^۱

سازمان مجاهدین خلق و برخی گروه‌های مذهبی در سال‌های مبارزه با رژیم شاه و با جمهوری اسلامی، عقیده ماکیاولی را در جهت هدف مبارزه خود به کار گرفته‌اند و با استناد به این سخن منسوب به امام حسین علیه السلام که می‌فرماید: «إِنَّ الْحَيَاةَ عَقِيدَةٌ وَ جِهَادٌ»، بر این باورند که برای رسیدن به هدف خود می‌توانند از هر ابزاری حتی قتل، شکنجه، دزدی، آدم‌ربایی، جاسوسی و ... استفاده کنند. شهید مطهری رحمته الله در زمان مبارزه با شاه با این عقیده به مخالفت برخاست. او از سویی انتساب این سخن به امام حسین علیه السلام را نادرست، و از سوی دیگر مفهوم استنباط شده از آن را باطل و بر خلاف قرآن می‌دانست و می‌گفت:

قرآن از حق سخن به میان می‌آورد. حیات از نظر قرآن، یعنی حق‌پرستی و جهاد در راه حق، نه عقیده و جهاد در راه عقیده. عقیده ممکن است حق باشد و ممکن است باطل باشد ... قرآن حرف‌هایش خیلی حساب شده است؛ همیشه می‌گوید: حق و جهاد در راه حق، نمی‌گوید: عقیده و جهاد در راه عقیده. می‌گوید: اول عقیده‌ات را باید اصلاح کنی.^۲

باید توجه داشت که جهاد در راه حق نیز مجوز استفاده انسان مسلمان از هر روش و ابزار نادرست نیست؛ زیرا آن‌ها ابزارهای ناحق و نادرست هستند و با ابزار ناحق نمی‌توان به حق و حقیقت رسید. شهید مطهری رحمته الله یکی از علت‌های تحریف عاشورا در میان ما شیعیان را نیز همین باور می‌دانست و می‌گفت: «از طرفی فکری پیدا شود

۱. توصیه او به شهریان به گونه‌ای است که از آن، این مفهوم برداشت و مشهور شده است؛ مایک بسفورد فاستر و همکاران؛ *خداوندان اندیشه سیاسی*؛ ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی؛ ج ۱، ص ۵۲۷-۵۳۱.
۲. مرتضی مطهری؛ *مجموعه آثار*؛ ج ۲۳، ص ۱۷۱.

که چون گریاندن برای اباعبدالله علیه السلام ثواب جزیل و اجر عظیم دارد؛ پس به حکم «الغایات تبرّر المبادی»، هدف وسیله را مباح می‌کند و از هر وسیله‌ای می‌شود استفاده کرد. اینجاست که جعل و دروغ در نظر عده‌ای مشروع می‌شود.^۱

بنابراین برای عزاداری نیز نمی‌توان از هر روشی استفاده کرد. نمی‌توان گفت چون عزاداری کاری درست و مقدس و مورد تأیید ائمه علیهم السلام است، پس از هر راه و روشی می‌توان استفاده کرد. این عقیده موجب رواج کارهای اشتباهی می‌شود که عقل و فطرت از آن دوری کرده، یا حتی تنفر دارد؛ مانند عزاداری با شمشیر و قمه و راه رفتن بر روی تیغ و آتش که هیچ مبنای شرعی و عقلی ندارد. این‌گونه عزاداری مصادیقی از عزاداری‌هایی است که فقها آن‌ها را موجب وهن مذهب شیعه و اسلام دانسته و عزاداران را از آن‌ها منع کرده‌اند. برخی داستان‌ها و قصه‌های نقل شده از واقعه عاشورا که اغلب برای تحریک احساسات و عواطف مردم گفته می‌شود و هم انطباقی با عقل و منطق ندارد، از این دسته کارهای اشتباه است.^۲

اگرچه عزاداری می‌تواند به شیوه‌های متعددی، مانند شعر، مرثیه، دسته‌جات سینه‌زنی و زنجیرزنی، روضه و سخنرانی و تعزیه طبق معیار و ضوابط دینی مجاز است، باشد؛ اما مهم آن است که این شیوه‌های عزاداری در جهت نشان دادن اهداف و محتوای قیام عاشورا باشد. این نقش به‌ویژه برای مرثیه، اشعار و روضه‌ها از آن رو که با مخاطبان زیاد و عموم مردم روبه‌رو می‌شود، از اهمیت بیشتری برخوردار است.

۴. جمع عقلانیت و عواطف

بی‌تردید یکی از جنبه‌ها و دلایل مهم عزاداری سالار شهیدان علیه السلام، شور و احساس پاک انسانی است. آدمی که دارای احساس انسانی پاک و بی‌آلایش است، نمی‌تواند در مقابل ظلم به خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله و شخصیت بزرگی، مانند حسین علیه السلام، فرزندان و یارانش بی‌تفاوت باشد، یا برانگیخته نشود. افراط در جنبه عقلانیت، باعث نادیده گرفتن نقش برانگیختگی عواطف و احساسات پاک انسانی است؛ همان‌گونه که

۱. همان، ج ۱۷، ص ۶۰۵.

۲. نمونه‌های بسیاری از آن‌ها در کتاب حماسه حسینی و ذیل تحریفات عاشورا بیان شده است.

افراط در برانگیختن احساس، موجب نادیده گرفتن عقلانیت و از بین رفتن آن است. در واقع عزاداری سالار شهیدان علیه السلام باید بر دو استوانه عواطف و عقلانیت برقرار باشد تا انسان را به تعالی برساند. افراط و تفریط در هر یک از آنها، سبب خروج از اعتدال و میانه‌روی می‌شود و به بُعد دیگر آسیب می‌زند. امام رضا علیه السلام فرموده است: «خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا»^۱ بهترین کارها، حد وسط آنهاست؛ از این رو افراط در بُعد احساسی سبب کم‌رنگ و فراموش شدن درس‌هایی برگرفته از مکتب حسینی و قیام و انقلاب عاشورا می‌شود. برای برانگیختن احساس و ریختن اشک و ...، سخنانی گفته و کارهایی انجام می‌شود که بر خلاف احکام دین و حکم عقل (حجت باطنی خداوند) است. ثواب گریه بر امام حسین علیه السلام نمی‌تواند مجوزی برای بهره‌گیری از هر روش، حتی روش‌های غیرعقلی و غیردینی برای برانگیختن احساس و عواطف مردم باشد.

از سوی دیگر افراط در عقلانیت، مراسم عزاداری را به نمادهای خشک و بدون روح عاطفی و احساسی مبدل می‌کند و موجب دلزدگی مؤمنان و فاصله‌گیری از آنها می‌شود. تأکید زیاد بر جنبه‌های عقلانی، یا عقلانی‌سازی مانند برپایی کنفرانس‌های صرفاً علمی و عقلانی و مانند آن، که موجب کم‌رنگ شدن احساس و عواطف یا نادیده گرفتن شور و احساس نهفته در عزاداری‌ها، خودجوشی و انگیزش‌های عاطفی در آنها می‌شود، به تدریج ارتباط عزاداری‌ها را با توده‌های عام مردم کاهش می‌دهد و عده زیادی از مردم را که بر اساس جنبه‌های عاطفی و احساسی با عاشورا و کربلا پیوند خورده‌اند، از عزاداری‌ها و بزرگداشت‌های عاشورا دلزده می‌کند.

بنابراین عقلانیت و برانگیختن احساس و عواطف در عزاداری، مکمل یکدیگرند و باید با همدیگر تلفیق شوند. افراط در هر یک از عقلانیت و عواطف نیز ضمن آسیب رساندن به هر یک از این دو بُعد، سبب آسیب رساندن به بُعد دیگر نیز می‌شود.

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۶، ص ۵۴۱.

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن طاووس، علی بن موسی؛ *اللّهوف علی قتلی الطفوف*؛ ترجمه سید احمد فهری؛ تهران: نشر جهان، [بی تا].
۲. بسفورد فاستر، مایکل و همکاران؛ *خداوندان اندیشه سیاسی*؛ ترجمه جواد شیخ الاسلامی؛ تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳ ش.
۳. طوسی، محمد بن حسن؛ *الأمالی*؛ تصحیح: مؤسسة البعثة؛ قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۴. کلینی، محمد بن یعقوب؛ *الکافی*؛ تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ق.
۵. مطهری، مرتضی؛ *مجموعه آثار*؛ چاپ هشتم، قم: صدرا، ۱۳۷۷ ش.
۶. مفید، محمد بن محمد؛ *مناسک المزار*؛ تصحیح محمدباقر ابطحی؛ قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۷. موسوی خمینی، سید روح الله؛ *صحیفه نور*؛ تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۷۹ ش.

سایتها و پایگاهها

۱. شفقنا؛ «توصیه‌های حضرت آیت الله سیستانی به خطیبان و واعظان در آستانه ماه محرم»؛ ۱۳۹۸/۰۶/۰۳، کد خبر: ۷۹۸۱۹۷.